

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ƏMİR ƏBÜLFAZL OĞLU XAKPOUR MOQƏDDƏM

**QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İRAN İSLAM
RESPUBLİKASININ İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏSAS
İSTİQAMƏTLƏRİ**

**İxtisas: 5307.01- İqtisadi nəzəriyyə
5310.01-Dünya iqtisadiyyatı**

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

**Dissertasiya işi Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin “İqtisadi nəzəriyyə və marketinq”
kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər:	iqtisad elmlər doktoru, professor Əli Qulu oğlu Allahverdiyev
Rəsmi opponentlər:	iqtisad elmlər doktoru, professor Hacıağa Baxış oğlu Rüstəmbəyov iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Müşfiq Yelmar oğlu Quliyev
Aparıcı təşkilat:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyaşının İqtisadiyyat İnstitutu

Dissertasiya işinin müdafiəsi “25” dekabr 2013-cü il saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin D 02. 051 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertasiya şurası.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “20” noyabr 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, i.ü.f.d.:**

dos. Z.İ.Mustafayeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma 1990-cı illərə aid ifadə olub, iqtisadi və siyasi sərhədlərin əhəmiyyətini azaldan dəyişiklik prosesi kimi özünü göstərməkdədir. O, hər cür əlaqələri genişləndirir, getdikcə daha çox mədəniyyətlərin bir araya gələ bilməsinə səbəb olur. Qloballaşma bir neçə tərəfli hadisə olub, ictimai, siyasi, hüquqi, mədəni, hərbi və texnoloji fəaliyyətləri əhatə edir. Eyni zamanda ekologiya kimi ictimai fəaliyyətlərə də təsir göstərir. Həmçinin, qloballaşma müxtəlif hissələrə və ünsürlərə də malikdir: fərdlər, qurumlar və milli vahidlər, milli qruplar, dövlət, millət və müxtəlif fəvqəlmilli proses iştirakçıları və s. “Qloballaşma” məfhumunun şərhı ilə əlaqədar olaraq deyilir ki, bu proses dünyada əsas rol oynayanlar arasında daha çox əlaqə yaranması, rabitə sahəsində əsaslı tərəqqi, ticarət maneələrinin ləğv edilməsi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yeniliklərin sürətlə artması, texnologiyaların yüksəlməsi, hamı üçün daha çox imkanlar yaradılmasıdır. Qloballaşmanın kökləri elm prosesinin, xüsusilə də informasiya və rabitə haqqında biliklərin inkişafının genişlənməsinə əsaslanır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun qloballaşmaya vermiş olduğu tərifə əsasən o, sırf məfhum olaraq açıq iqtisadiyyatı və onun hüdudlarını özündə ehtiva edir. Yəni, “dünyanın hər yerində ölkələr arasında məhsul və xidmətlər mübadiləsinin müxtəlifliyi və həcmının artması, beynəlxalq kapital dövriyyəsi, texnologiyanın daha geniş və sürətli yayılması səbəbi ilə bütün ölkələrin getdikcə daha çox bir-birinə bağlanması prosesidir”. Bu prosesə şübhəsiz ki, iqtisadçı tədqiqatçıların da özünəməxsus yanaşmaları vardır. Belə ki, Qruqmen və Verne Balz (1985) qloballaşmaya “dünya bazarlarının daha çox qovuşması” kimi tərif vermişlər. Kul (1980) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının tərifindən istifadə edərək, qloballaşmaya “şirkətlər və müəssisələrin sərhədlər xaricindəki fəaliyyətlərinin genişlənməkdə olan ölçüsü” kimi tərif vermişdir ki, bunlar beynəlxalq investisiya qoyuluşu, ticarət və yeni məhsulların yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq, istehsal,

ehtiyatların aşkara çıxarılması və satış bazarlarının tapılmasından ibarətdir. Qeyd olunan cəhətlərin dərinlən təhlil edilərək konkret ölkələrin təmsalında öyrənilməsi olduqca əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır. Çünki, iqtisadi inkişafı yanaşı onu zəiflədən cəhətlərə də malik olan bu proses elmi-nəzəri məzmununa əsaslanan metodologiya ilə tədqiq olunmalıdır. Məhz bu amilə əsasən hesab etmişik ki, İranın iqtisadi inkişafında qloballaşma meylinin xüsusiyyətləri və onun araşdırılması böyük aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Qloballaşma və xüsusilə də onun iqtisadi inkişafa, məşğulluğa və gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiri probleminin öyrənilməsi ardıcıl olaraq iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu istiqamətdə Azərbaycanda da bir sıra iqtisadçı alimlərin, o cümlədən, Ş.H.Hacıyev, A.K.Ələsgərov, Ə.İ.Bayramov, R.M.Qasimov, Ş.M.Muradov, A.F.Musayev, H.B.Rüstəmbəyov, Ə.C. Muradov, M.X. Meybullayev, M.A. Əhmədov, R.T.Həsənov, Ə.Q.Əlirzayev, İ.Ə.Kərimli, G.Ə.Gənciyev, Ə.Q.Allahverdiyev, M.E.Quliyev, Ə.P.Babayev, Ü.Q.Əliyev və başqalarını göstərmək olar.

Qloballaşma ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafı və dövlət maliyyəsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin çoxcəhətli nəzəri və təcrübi aspektlərini D.Keyns, A.Robertson, Barbere, A.Makrqro, P.Qok, Harvin və digərləri elmi əsərlərində tədqiq etmişlər. Adları qeyd edilən alimlərin dəyərli fikirləri artıq dünya miqyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

İranda aparılan tədqiqatlar bir neçə kitab, araşdırma planı və tələbələrin diplom işlərindən ibarətdir. Ə.Komicayi, M.Behkiş, H.Səlamı, M.Ədib, M.Təqəvi, Ə.Sayi, H.Qolrizin tədqiqat və araşdırmaları bu qəbildəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi İran İslam Respublikasının iqtisadi inkişafında qloballaşma prosesinin təsirinin nəzəri-metodoloji tərəflərini öyrənmək və bu istiqamətdə konkret təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində qarşıya bir çox vəzifələr qoyulmuşdur ki, onlara da aşağıdakılar aid edilir:

- dünya iqtisadiyyatında qloballaşma meyillərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənmək;

- iqtisadi qloballaşmanın əsas zəminləri, səbəbləri və təzahür formalarını üzə çıxarmaq və tədqiq etmək;
- müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- İran İslam Respublikasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin təhlili və mövcud vəziyyətini bu baxımdan dəyərləndirmək;
- İran iqtisadiyyatının müasir qloballaşmanın tələbləri baxımından qiymətləndirilməsi və nəticələrin əldə olunması;
- qloballaşma şəraitində İran iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətlərini göstərmək;
- İran İslam Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üzrə dövlət siyasətinin elmi-praktiki əsaslarını tədqiq etmək;
- İranın xarici investisiyaların cəlb edilməsinə dövlət təsirinin gücləndirilməsi və bu istiqamətdə konkret təkliflərin işlənilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadi inkişaf və xarici ticarət sahəsində qəbul edilmiş qanun və digər normativ aktlar, İran İslam Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərman və sərəncamlar, iqtisadçı alimlərin bu sahənin problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, həmçinin fars, Azərbaycan və rus dillərində olan digər iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, iqtisadi-riyazi və riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində həmçinin İran İslam Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından və Milli Bankın Proqramlarından, metodik göstərişlərdən və digər normativ sənədlərdən də istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin tədqiqində eyni zamanda müxtəlif internet saytlarına müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını İran İslam Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin materialları, illik və rüblük statistik məcmuələri, hesabatları və digər sənədləri, İran İslam Respublikası Maliyyə Nazirliyinin ümumiləşdirilmiş illik hesabatları təşkil edir. İşdə rəsmi dövrü mətbuat orqanlarının məlumatlarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat obyektini İranın milli iqtisadiyyatı və onun inkişafı üzrə münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə İran İslam Respublikasının milli iqtisadiyyatın inkişafında qloballaşma prosesinin xüsusiyyətləri və təsirlərinin nəzəri tərəflərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın İranda bu mövzuda yerinə yetirilmiş ilk dissertasiya işi olması onun elmi yeniliyini xarakterizə edən başlıca cəhətdir. İşin konkret elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qloballaşma ilə bağlı müxtəlif iqtisadi məktəblərin baxışları və nəzəriyyələri ümumiləşdirilərək metodoloji aspektlər üzə çıxarılmışdır.
- qloballaşma prosesinin fonunda iqtisadiyyatın sərbəst fəaliyyət sahələri araşdırılmış və onun özəllikləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.
- qloballaşma ilə əlaqədar İranın iqtisadiyyatına xas olan müxtəlif iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri və strategiyaları irəli sürülərək onların praktiki qiymətləndirilməsi göstərilmişdir.
- qloballaşma prosesində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi elementləri qeyd edilərək onların əsas istiqamətləri sosial-iqtisadi inkişaf aspektində araşdırılmışdır.
- İranın milli iqtisadiyyatında qloballaşma prosesinin təzahür elementləri üzə çıxarılaraq mütərəqqi modellər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, bu iş milli iqtisadiyyatın inkişafında qloballaşma meyillərinin rolunun artırılması sahəsində elmi-tədqiqat işi olmaqla, respublikada iqtisadiyyatın milli inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında analitik baza kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin son nəticələri əsasında hazırlanan əməli təklif və tövsiyələr iqtisadi azadlıq və bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublika iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün dövlətin iqtisadi siyasətində səmərəli tətbiqə imkan verir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına real şərait yaradır.

Tədqiqat nəticəsində dərc edilən materiallar. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və tədqiqat işində irəli gələn əməli təkliflər iddiaçının müxtəlif konfrans və tədbirlərdə, habelə elmi ədəbiyyatda çap olunmuş 8 elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarət olmaqla, 133 səhifə həcmindədir. Dissertasiyada həmçinin 11 cədvəl və 18 Diaqram verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Milli iqtisadiyyatda qloballaşma meyllərinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. İqtisadi qloballaşmanın əsas mahiyyəti, səbəbləri və təzahür formaları

1.2. Müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri

1.3. Xarici ticarət, investisiya və texnologiyaların iqtisadi inkişaf və artımla əlaqəsinin nəzəri əsasları

II FƏSİL. İran İslam Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlili və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

2.1. Qloballaşmanın İranın milli iqtisadiyyatının inkişafına təsirini müəyyən edən amillərin təhlili

2.2. İran İslam Respublikasının dünyanın əsas tərəfdaş ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin təhlili

2.3. Qloballaşmanın müasir tələbləri baxımından İran iqtisadiyyatının inkişafının qiymətləndirilməsi

III FƏSİL. Qloballaşma şəraitində İran İslam Respublikasının iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətləri

3.1. İran İslam Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üzrə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi

3.2. İran iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri

3.3. İranın xarici investisiyaların cəlb edilməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsi

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. İqtisadi qloballaşmanın əsas mahiyyəti, səbəbləri və təzahür formaları.

Qloballaşma proses olaraq müəyyən tarixə malikdir. Qloballaşmanın tarixindən bəhs etmədən öncə belə bir məsələni də qeyd etmək zəruridir ki, müxtəlif mütəfəkkirlərin qloballaşma hadisəsi ilə əlaqədar çeşidli təriflər verməklə yanaşı, bu prosesin başlanması ilə bağlı da ən müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürürlər, yəni əslində qloballaşma prosesi ilə bağlı mövcud olan müxtəlif təriflər bizi fərqli tarixlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Daha dəqiq ifadə etsək, qloballaşmanın başlanması zamanı da onun tərfi və mahiyyəti kimi mübahisəlidir. Dünyanın quruluşundan bəhs edən nəzəriyyəçilər belə bir fikirdədirlər ki, XVI əsrdə Avropada kapitalizmin inkişafı qloballaşmanın başlanğıcını göstərir. Bəzi iqtisadçılar isə XX əsrdən beynəlxalq ticarət və kapital qoyuluşunun çiçəklənməsi dövrü kimi bəhs edirlər.

Dünya ölkələrinin iqtisadi baxımdan qarşılıqlı asılılıqda olması və birləşməsi prosesi 80-ci illərin əvvəllərindən daha da sürətlənmiş və 90-cı illərdə ən yüksək mərhələyə çatmışdır. "Qloballaşmanın üçüncü mərhələsi" olan bu mərhələdə qloballaşmanın sürətinin artması bir çox çeşidli amillərlə bağlıdır. Bunların ən önəmliləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bazar prinsiplərinin daha geniş formada milli iqtisadiyyatların inkişafında yer alması.

2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf ölçüsü ticarət və iqtisadiyyatda özünə qapılmadan xaricə açılmaya doğru dəyişilməsi.

3. Nəqliyyat xərclərinin azalması, texnologiyaların, xüsusilə informasiyanın kapital bazarlarının genişlənməsinin sürətlənməsi.

4. Təmərküzləşməyə əsaslanan sosializm sisteminin dağılması və soyuq müharibənin başa çatması.

5. 1994-cü ildə Uruqvay dövrünün sona yetməsi və azad ticarətin xidmətləri, sahibkarların hüquqları, kənd təsərrüfatı məhsulları, tekstil, kapital sahələrinə qədər genişlənmə və 1995-ci ildə ÜTT-nin (WHO) yaranması.

Ümumiyyətlə, iqtisadi qloballaşmanın əsas aparıcı qüvvəsi informasiya texnologiyası və informasiya inqilabıdır ki, uzaq məsafədən əlaqə yaradılması xərclərini aşağı salmış və iqtisadi fəaliyyətlərdə məsafənin əhəmiyyətini azaltmışdır. İnformasiya texnologiyalarının ömrü az olsa da cəmiyyətin iqtisadi quruluşuna dərinlən təsir göstərdiyindən olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Hədəf bazarların aşkara çıxarılması, bazarlar tapılması, məhsul və xidmət istehsalçısı ilə istehlakçısı arasında birbaşa əlaqələr yaratmaq imkanı, sərf edilən zamanın azalması, ticarət üsullarının sürətləndirilməsi, gərəkli sənəd və informasiyaların mübadiləsi və bunlardan bank əməliyyatlarında, sığorta xidmətlərində və s. istifadə edilməsi-bütün bunlar informasiya texnologiyalarının təsirinin yalnız cüzi bir hissəsidir. İnformasiya inqilabı iqtisadi və ictimai qloballaşmanın mərkəzində durur və qloballaşma aləti sayılır. Eyni zamanda, ötürülmə vasitəsi və yollarından yararlanmaqla, informasiya inqilabının köməyi ilə və beynəlxalq əlaqələrin xərclərinin azalması nəticəsində iqtisadiyyatın qloballaşması prosesi daha asan və daha sürətlə inkişaf edəcəkdir.

2. Müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri.

Texnoloji dəyişikliklərə əsaslanan qloballaşma iqtisadiyyatın inkişafı, dünya ictimaiyyətinin rifah halının yaxşılaşdırılması, yoxsulluq və geridə qalma problemlərinin həlli üçün misilsiz imkanlar yaratmışdır. Lakin, yalnız özündə yeni imkanlardan yararlanmaq üçün lazımi şəraitləri yaratmış və prosesin gedişindəki mənfi nəticələri aradan qaldırmaq üçün münasib siyasətləri həyata keçirən ölkələr qloballaşma prosesindən daha çox mənfəət əldə etmiş olacaqlar. Əks halda, dünyadakı iqtisadi dəyişikliklərin sürəti sözü gedən ölkələrlə digər ölkələr arasında olan fərqi daha da kəskinləşdirəcəkdir. Əməli şəkildə özlərini qloballaşma prosesinə uyğunlaşdırmaqla bilən dövlətlər iqtisadi və ictimai inkişaf sahəsində nəzərə cərpacaq nailiyyətlərə malikdir. Əksinə, yeni şəraitdə özlərinə münasib yer tapa bilməyən ölkələr bu prosesin nailiyyətlərindən məhrum olmaqla yanaşı, iqtisadi inkişaf baxımından da geriləməyə məruz qalmışlar.

Azad ticarət və qloballaşmanın iqtisadiyyata, məşgulluğa təsiri asılı xarakterli bir təsirdir, yəni bir çox amillər məcmusuna o cümlədən, iqtisadi quruluş və siyasətlərə–ölkənin hansı növ mal və sənayedə nisbi üstünlüyə malik olmasına bağlıdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə, dünyada aşkar işsizliyin miqdarı keçən onillikdə artaraq, hazırda 188 milyon nəfərə çatmışdır. Bu artımın əsas səbəbi Afrika, Latin Amerikası və Asiyanın bəzi bölgələrində işsizliyin olmasıdır. Qloballaşmanın əmək bazarına göstərdiyi bəzi təsirlərin narahatedici olmasına baxmayaraq, bu prosesin gözəçarpacaq müsbət təsirləri də vardır. Məsələn, bəzi ölkələrdə qadınların iş tapmaq və gəlir əldə etmək imkanları genişlənmişdir. Eyni zamanda transmilli böyük şirkətlərin istehsal prosesi üçün zəruri bəzi sifarişləri inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrdəki kiçik şirkətlərə verməsi siyasəti bu ölkələrə dünya iqtisadiyyatına bağlana bilmək üçün münasib imkanlar yaratmışdır. Qloballaşma prosesi kapitalın güclənməsi və işçi qüvvəsinin nisbi zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunun səbəblərindən biri budur ki, kapital işçi qüvvəsi ilə müqayisədə daha az imkana və daha çox mütəhərrikiyə malikdir. Kapitalı cəlb etmək üçün mövcud beynəlxalq rəqabət dövlətlərin kapitala daha çox imtiyazlar verməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, yeni texnologiyalar və “ford istehsal sistemi”nin sona yetməsi işçi qüvvəsinin daha çox zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, milli səviyyədə həmkarlar ittifaqlarının qüdrəti və nüfuzu azalmışdır. Bu proses həmçinin kapital vergilərinin azalmasına, istehsal amillərinin vergi həcmi kapitalın xeyrinə və işçi qüvvəsinin zərərinə azaltmışdır.

Dünya ticarəti ilə bağlı ədalətli qanunların hazırlanması mövcud qloballaşma prosesindəki nöqsanların aradan qaldırılması yolunda mühüm addımdır. Lakin, bunlar inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrə yardım üçün müsbət tədbirlərlə müşayiət edilməsi, yetərli olmayacaqdır. “Xüsusi və fərqli imtiyazlar” razılaşması inkişaf etməkdə olan ölkələrə Dünya Ticarət Təşkilatının qərarlarını icra etmək üçün daha çox imkanlar verir, bunların həcmi genişləndirməyə və Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının qərarlarını yerinə yetirmək üçün yardımları

onların ixtiyarına verir. Mövcud qanunların inkişaf etməmiş ölkələr üçün nəzərdə tutduğu imtiyazlar və xüsusi imkanlar heç bir şəkildə bu ölkələrdəki xüsusi şəraitə cavab vermir və kifayət deyildir.

3. Xarici ticarət, investisiya və texnologiyaların iqtisadi inkişaf və artımla əlaqəsinin nəzəri əsasları.

İnkişaf əlaqədar bir çox mənbə və əsərlərdə müxtəlif siyasətlərin dəyişilməsinin iqtisadiyyatın inkişafı üzərindəki təsirlərini "səviyyə təsirləri" və "inkişaf təsirləri" olaraq iki hissəyə ayırmışdır. İnkişaf təsirlərinin mənası budur ki, xüsusi siyasətlərin, o cümlədən ticarət siyasətlərinin uzunmüddətli inkişaf miqdarına və ya başqa sözlə, vahid inkişaf miqdarına təsiri uzun müddətli inkişaf yolu meylinin dəyişməsi ilə meydana çıxır. Aydın ki, bu meylin dəyişməsi məhsul səviyyəsi dəyişikliyi də özü ilə bərabərində gətirir. Lakin, səviyyə təsirində uzun müddətli inkişaf miqdarı dəyişməyərək sabit qalır. Çünki, qısa müddətdə onu keçid dövrü də adlandırmaq olar, nəticədə iqtisadiyyat inkişafın miqyasında müvəqqəti dəyişikliklərlə qarşılaşacaq və zamanla yenə də uzunmüddətli inkişaf yoluna düşəcəkdir. Bu meylliliklə onun keçmiş yolu arasında heç bir fərq yoxdur. Əgər müsbət səviyyə təsirləri mövcud olarsa, bu yol əvvəlkindən daha yüksək səviyyədə davam edəcəkdir.

Texnologiya və onun əmələ gətirdiyi dəyişikliklərin iqtisadi inkişafdakı rolu sənaye inqilabı dövründə özünü daha aşkar şəkildə göstərdi. Hal-hazırda maliyyə mənbələri azlığının ölkələrin iqtisadiyyatının ən öndə gedən problemlərindən sayıldığı bir şəraitdə iqtisadiyyatın qloballaşması prosesində xarici investisiyanın cəlb edilməsi zəruriliyi və dünya və region səviyyəsində münasib mövqe əldə edilməsi üçün istehsal sahəsindəki mövcud geri qalmaların aradan qaldırılması və investisiya qoyulması qaçılmaz bir zərurətdir. Bu məsələ ilə əlaqədar aparılmış bütün tədqiqat və araşdırmalarda xarici investisiyanın cəlb edilməsinin müsbət təsir və nəticələri ilə bağlı, onun cəlb edilməsi və hərəkətə gətirilməsi yolları üzərində təkid olunmuşdur. Bu baxımdan da xarici investisiyanın cəlb edilməsi istiqamətində müdafiə siyasətlərinin həyata keçirilməsi mümkün

olduğu qədər sürətləndirilməlidir. Lakin, onunla yanaşı ölkənin iqtisadi strukturu elə bir şəkildə dəyişdirilməlidir ki, bir tərəfdən, istehsal və investisiya qoyuluşu sahəsində cəlb edilmiş xarici investisiyanın həcmi və zəminlərini hazırlanmalı, digər tərəfdən isə həyata keçirilən siyasətlər nəticəsində yaranan inflyasiyanın təsiri və nəticələrini neytrallaşdırılmalıdır.

İqtisadi amillər (mənfəət və məhsuldarlıq, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, daxili maliyyə təsirləri), **ictimai amillər** (investorun sığortası, dövlətin himayəsi, münasib ticarət və valyuta siyasətləri, maliyyə və pul bazarları), **siyasi və coğrafi amillər** əslində xarici investisiyanın cəlb edilməsində diqqətə alınmalı amillərdəndir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətində gözlənilən məhsuldarlıq ən əsas amildir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin hədsiz çoxluğu, xammalın ucuzluğu və dolmamış istehlak bazarları bu ölkələrə kapitalın miqrasiyası üçün digər amillərlə şərtlənən münasib iqtisadi səbəb olaraq mövcud olacaqdır.

Valyuta məzənnəsi investisiya qoyuluşu layihələrinin effektivliyi və məhsuldarlığının hesablanmasında müəyyənədicidir. Onun sabitliyi daxili iqtisadi mühitdə etimad yaranmasına səbəb olur. Nəticədə investorlar hazırda və gələcəkdə investisiya qoyuluşu ilə bağlı daha asanlıqla qərarlar ala bilərlər. Dövlətin maliyyə vəziyyəti də investisiya qoyuluşu kapitalın dövriyyəsinə öz təsiri altına alır.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi amillərindən biri də dövlətin himəyadarlıq siyasətləridir. Dövlətin iqtisadi sektorlarda investisiya qoyması forması da özəl sektorda da mühüm rol oynayır.

4. Qloballaşmanın İranın milli iqtisadiyyatının inkişafına təsirini müəyyən edən amillərin təhlili.

Son dövrlərdə beynəlxalq ticarətin ölkələrin iqtisadi inkişafı və tərəqqisinə müsbət təsirinin əhəmiyyəti sübut edilmişdir. Beynəlxalq ticarətə hakim olan və əksər əlaqədar tədqiqatlarda müvafiq məsələlərin incəliklərinə qədər araşdırılması göstərir ki, ticarətin həcmının artmasının iqtisadiyyatın inkişaf göstəricisinə mühüm təsir göstərməsi ticarətin müstəqil olması ilə bilavasitə əlaqədardır. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, ölkələrin iqtisadi

inkışafı ilə onların ticarət şirkətləri arasında müsbət bağlılıq vardır və olduqca maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, bu təsir və qarşılıqlı bağlılığı inkışaf etmiş ölkələrin təmsalında daha şəffaf və aydın görmək mümkündür.

Dünya ticarəti səviyyəsində mövcud olan statistika göstərir ki, keçən on il ərzində 130-dan artıq regional ticarət razılaşması haqqında Dünya Ticarət Təşkilatına məlumat verilmişdir. Lakin, 1978-94-cü illər ərzində bu razılaşmaların həcmi isə 124 olmuşdur. Eyni zamanda beynəlxalq ticarət səviyyəsində əsas aparıcılar, o cümlədən, Amerika, Avropa Birliyi və Çin son illərdə digər ölkələrlə ikitərəfli razılaşmalar əldə etməyə böyük səylə can atır. Bu qəbildən olan ticarət razılaşmalarının əldə edilməsi həmçinin ticarət şirkətlərinin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Ticarətin dünya ÜDM-də olan payı göstərir ki, bu pay 1970-ci ildə 58,3 %-dən artaraq 2003-cü ildə 88,5 %-ə çatmışdır. Diqqəti cəlb edən budur ki, həmin dövrdə dünya səviyyəsində ticarət şəriklərinin orta sayı təxminən, iki dəfə artmışdır. Belə ki, orta hesabla 1970-ci ildə olan 46 ticarət şəriki 2003-cü ildə 93 ticarət şərikinə bərabər olmuşdur.

Eyni zamanda Herfindal standartı göstəricisindən istifadə etməklə ticarət təmərküzləşməsinin təyin edilməsi göstərir ki, dünya ticarət təmərküzləşməsi ortalaması 1970-2003-cü illər arasında 2201-dən azalaraq 1580-ə enmişdir. Bütün bu hallar göstərir ki, ölkələr ticarətin həcmının artması ilə yanaşı ticarətin strukturunun yaxşılaşması üzərində də iş görürlər.

2000-2010-cu illər arasında İranın xarici ticarətinin gedişi 1-ci cədvəldə göstərilmişdir. Aşağıdakı cədvələ əsasən demək olar ki, İranın xarici ticarətində keçən on il ərzində neft və qaz ixracatı əsas yer tutmuşdur. 2008-ci ildə dünyada baş verən iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq İranın idxalat və ixracatının dəyərinin azalması nəzərə alınmasa, neft-qaz ixracatı 2000-ci ildə 24 milyard dollardan artaraq 2010-cu ildə 86 milyard dollara çatmışdır. Bundan sonra İranın xarici ticarətində idxalat məhsulları miqdarı bu illər ərzində nəzərəcarpacaq dərəcədə olmuşdur. Bu rəqəm 2000-ci ildə 15 milyard dollardan artaraq 2010-cu ildə 64 milyard dollara çatmışdır.

Cədvəl 1.

(milyon dollar) 2000-2010-cu illərdə İranın xarici ticarətinin vəziyyətinin araşdırılması											
Sahələr	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Neft və qaz ixracı	24280,0	19339,0	22966,0	27355,0	36315,0	53820,0	62011,0	81567,0	81855,0	69830,0	86050,0
Qeyri-neft məhsullarının ixracı	4181,0	4565,0	5271,0	6636,0	7537,0	10546,0	14044,0	16101,0	18717,0	21891,5	26550,8
Məhsul ixracatının məcmusu	28461,0	23904,0	28237,0	33991,0	43852,0	64366,0	76055,0	97668,0	100572,0	91721,5	112600,8
Məhsul idxalı	15086,0	18129,0	22036,0	29561,0	38199,0	43085,0	50020,0	58240,0	68533,0	55286,9	64449,8
Qeyri-neft məhsullarının ticarət balansı	-10905,0	-13564,0	-16765,0	-22925,0	-30662,0	-32539,0	-35976,0	-42139,0	-49816,0	-33395,4	-37899,0
məhsulların ticarət balansı	13375,0	5775,0	6201,0	4430,0	5653,0	21281,0	26035,0	39428,0	32039,0	36434,6	48151,0
xidmətlər ixracı	2012,0	3488,0	5025,0	6249,0	6905,0	7724,0	8554,0	10058,0	10857,0	9370,0	8224,0
məhsul və xidmətlər ixracı	30473,0	27392,0	33262,0	40240,0	50757,0	72090,0	84609,0	107726,0	111429,0	101091,5	120824,8
xidmətlər idxalı	3497,0	3983,0	8528,0	10784,0	11916,0	13103,0	14700,0	17557,0	19694,0	20064,0	18223,0
məhsul və xidmətlər idxalı	18583,0	22112,0	30564,0	40345,0	50115,0	56188,0	64720,0	75797,0	88227,0	75350,9	82672,8

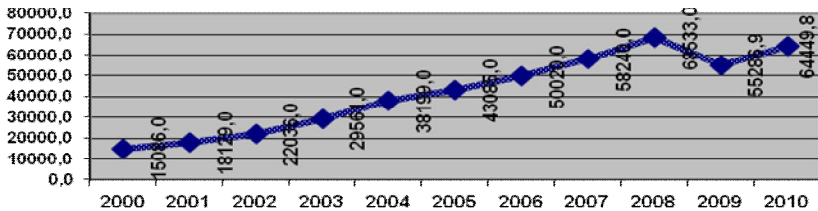
Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

Burada son illərdə İranın idxalat və ixracatının vəziyyətinin araşdırılmasına diqqət yetirilmişdir. Bunun üçün birinci hissədə keçən illər ərzində İranın idxalatının gedişi araşdırılmış və ikinci hissədə İranın ixracatı nəzərdən keçirilir. Üçüncü hissədə idxalat və ixracat verilmiş daxili ÜDM-lə müqayisə edilmişdir, həmçinin digər ölkələrlə müqayisələr aparılmışdır.

5. İran İslam Respublikasının dünyanın əsas tərəfdaş ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin təhlili.

Ölkənin ticarət vəziyyətini araşdırmaq məqsədilə ölkənin idxalatının araşdırılması və İranın mühüm ticarət ortaqları ilə ticarət əlaqəsinin necəliyi, bu hissədə 2000-ci illərdən sonra ölkənin idxalat vəziyyəti araşdırılmışdır. Əvvəlcə ölkənin idxalatı, onun artımı və ya azalması miqdar və dəyər baxımından araşdırılacaqdır. Daha sonra İrana məhsul ixrac edən ölkələr müəyyənləşdiriləcək və son olaraq da İranın idxalat məhsulları araşdırılacaqdır.

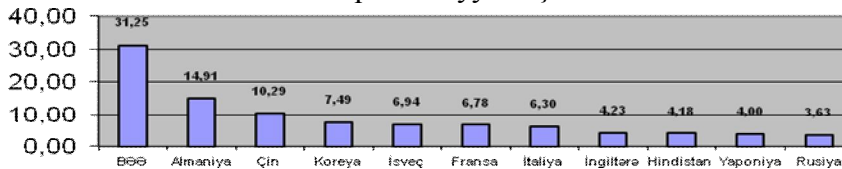
1-ci diaqram 2000-2010-cu illər ərzində idxalatın dəyəri göstərilmişdir. Ölkənin idxalatının gedişinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, idxalat 2000-ci illərdə ardıcıl olaraq artım göstərir və yalnız 2009-cu ildə idxalatın dəyəri əvvəlki ilə nisbətən təxminən 10 % azalmışdır ki, bu da əvvəldə qeyd edildiyi kimi, dünyada iqtisadi böhranın yaranmasının nəticəsidir.

Diaqram 1. 2000-2010-cu illər ərzində idxalatın dəyəri

Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

Ölkənin idxalatı ilə bağlı başqa bir məsələ də İranla mübadilənin qarşı tərəfləri olan ölkələrdir. İdxalat sektorunda İranın ən mühüm ticarət ortaqlarını müəyyən etmək məqsədilə bu araşdırmada İİR-nın Mərkəzi Bankının statistikasi və məlumatlarından istifadə edilmişdir. BU məqsədlə nəzərdən keçirilən illər üçün İranın məcmu idxalat statistikasi və həmçinin bu illər ərzində İranın ən mühüm ticarət şəriklərindən idxalatın məcmusu hesablanmış və sonra buna əsaslanaraq idxalat sektorunda ən mühüm ortaqlar müəyyənləşdirilir.

Diaqram 2. 2000-2010-cu illər ərzində İranın ən mühüm ticarət şəriklərindən idxalatı

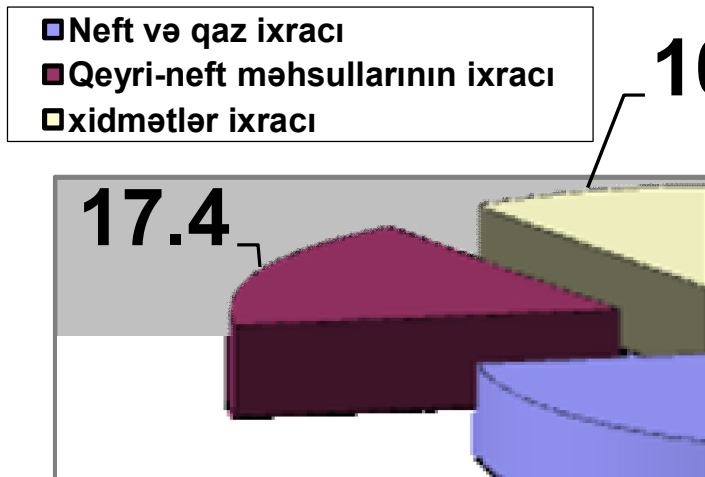
Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

2-ci diaqramdan göründüyü kimi, İranın idxalatında Ərəb Əmirliyinin payı 31.25 % olmaqla birinci yerdə dayanır, sonrakı yeri 14.91 %-lə Almaniya tutur. Ərəb Əmirliyi ilə bağlı diqqəti

cəlb edən nöqtə bu ölkədən olan idxalatın 2008-ci ildən sonra artmasıdır. Belə ki, bu ölkədən olan idxalat məcmu olaraq 2000-ci ildən 2008-ci ilə qədər İranın bütün idxalatının 18 %-ni təşkil etmişdir. 2000-2010-cu illərdə İranın Ərəb Əmirliyindən idxalatının ümumi həcmnin hesablanması göstərir ki, bu ölkə İranın idxalatında 31 % paya malik olmaqla Ərəb Əmirliyindən olan idxalatın son iki ildəki kəskin artımı göstərir.

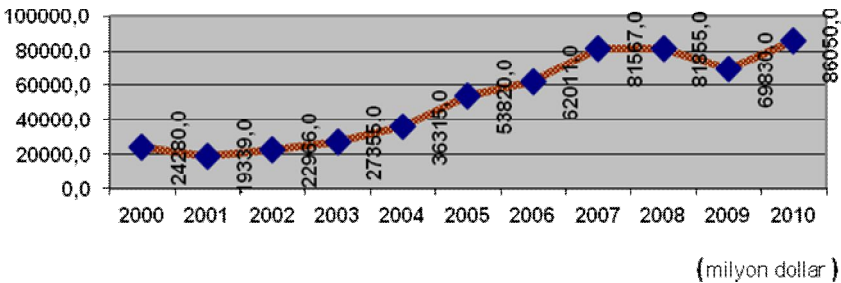
Ərəb Əmirliyindən olan idxalatla bağlı başqa bir məsələ bundan ibarətdir ki, Ərəb Əmirlikləri İrana ixrac edilən malların əsas mənbəyi və istehsalçı deyil. Bəlkə son illərdə sanksiyalarla bağlı olaraq bəzi məhsulların İrana idxalında yaranan maneələrlə əlaqədar olaraq xüsusilə son illərdə bu ölkə vasitə rolunu oynayır. 3-cü diaqram ölkənin müxtəlif qruplarının 2000-2008-ci illər ərzində İrandan olan idxaldan payı göstərilir.

Ölkənin ixracat vəziyyətinin araşdırılması. 4-cü diaqram İranın 2000-2010-cu illər ərzində ixracatdan olan payı neft məhsulları, qeyri-neft məhsulları və xidmətlər olmaqla bölgüsünü göstərir.

Diaqram 3. 2000-2010-cu illərdə İran ixracatında neftin payı (faizlə)
Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

4-cü diaqram 2000-2010-cu illərdə İranın neft ixracatını göstərir.

Diaqram 4. 2000-2010-cu illərdə İranın neft ixracatı

Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

4-cü diaqramdan göründüyü kimi, ölkənin qeyri-neft ixracatı nəzərdə tutulan dövrdə artmışdır. Bu halda belə görünür ki, ölkənin qeyri-neft məhsulları ixracatı xam neftin qiyməti ilə əlaqədardır. Belə ki, 2005-ci ildə xam neftin qiymətinin artması ilə qeyri-neft məhsullarının ixracatında da artım gözə çarpmaya başladı.

5-ci diaqram bu dövr ərzində İranın məhsul ixrac etdiyi müxtəlif ölkələrin araşdırılması həsr edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 7-cü diaqramda verilmiş ölkələr İranın əsas ticarət ortaqlarıdır. Bununla belə ola bilsin ki, son illərdə ölkələrin İranın ixracatından olan payındakı dəyişikliklər bu cədvəldə olan ölkələrdə kiçik dəyişikliklər əmələ gətirmişdir. Məsələn, Amerika 2000-2006-cı illərdə İran ixracatının əsas məqsədi olan ilk on dövlətdən biri olmuşdur. Lakin son illərdə bu ölkənin payı getdikcə azalmışdır.

6-cı diaqrama uyğun olaraq İraq və Ərəb Əmirliyi ardıcıl olaraq 21.44 % və 20.88 %-lə İranın ixracatında birinci və ikinci yerləri tutur. İraqın İranın ixracatında birinci yerdə durmasının səbəbi, birincisi, bu ölkənin İranın qeyri-neft ixracatından payı son illərdə geniş bir şəkildə artmışdır və buna görə də bu iki ölkə arasında mütənəsbib siyasi münasibətlər olduğu nəzərə alınmaqla, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sahədə daha çox investisiya qoyulması mümkündür. İranın 2009-cu ildəkinə nisbətən 2010-cu ildə İraqa qeyri-neft məhsulları ixracatı yarım faizdən çox azalmışdır ki, bu da İraqa olan ixracata diqqətin həddindən artıq artırılması zəruriyyətini ortaya çıxarır. İkinci nöqtə bundan ibarətdir ki, İraq, Ərəb Əmirliyi, Çin və Hindistan ölkələri

arasında İranın 1-4 ticarət ortaqları olmaqla İranın qeyri-neft ixracatında ticarət tarazlığı yalnız İraqa müsbətdir, digər ölkələrlə əlaqədar İranın ticarət tarazlığı mənfidir.

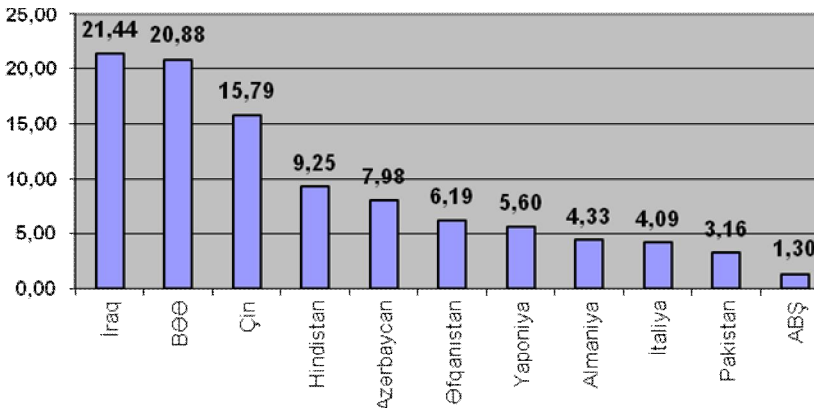

Diagram 5. 2000-2010-cu illərdə ölkənin dəyər baxımından ixracatının gedişi

Mənbə: İİR-nın Mərkəzi Bank və Gömrük komitəsinin məlumatları

6. Qloballaşmanın müasir tələbləri baxımından İran iqtisadiyyatının inkişafının qiymətləndirilməsi.

Dünya iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyətlərin daha çox integrasiyası və sərhədlərin güclü şəkildə zəiflədiyi müasir şəraitdə qloballaşma, onun təsirləri və nəticələri mühüm bir hadisə kimi milli inkişaf siyasətlərinin işlənilib hazırlanmasında xüsusi rola malikdir. Başqa sözlə desək, dünya iqtisadi sistemi ilə bağlılıq və uyğunlaşma olmadan ölkənin inkişaf tablosunu yaratmaq demək olar ki, qeyri-mümkün görünür.

İrana bənzər ölkələr öz yollarını zəruri olaraq dünya iqtisadiyyatı vasitəsilə inkişaf etdirirlər. Çünki, İran iqtisadiyyatının qloballaşması prosesini ölkənin iqtisadi inkişaf yolundakı mühüm vasitə kimi ardıcıl olaraq yenidən gözdən keçirilməsi və araşdırılması zəruridir. Bu halda iqtisadçıların ixtiyarında İranın qloballaşmadakı mövqeyini dəyərləndirə biləcək göstəricinin olması lazımdır ki, bu yolla inkişafı səmərəli edə biləcək siyasətlərini həyata keçirə bilsin.

Dünyada bu istiqamətdə tanınan mühüm göstəricilərdən biri "Xarici siyasət" jurnalının qloballaşma bağlı qeyd etdiyi göstəricilərdir. Bu göstəricilərin bəlli çatışmazlıqları olmasına baxmayaraq, dünya siyasi arenasında olduqca keyfiyyətli sayılır və iqtisadiyyatın qloballaşmasını ölçmək üçün məhz bu göstəricilərə üstünlük verirlər.

1970-ci ildə Samuel Huntington (Samuel Huntington) və Varen Manşel (Warren Manshel) tərəfindən təsis edilmiş və hazırda da Vaşinqtonda Beynəlxalq sülh xeyriyyə təşkilatı tərəfindən çap edilən "Xarici siyasət" jurnalı dünya iqtisadiyyatı sahəsində "Tərifnamə" almış ilk jurnallardan biridir. Bu jurnalın əsas vəzifəsini dünyanın necə irəli getdiyini qısaca təfsir etmək və qloballaşma prosesinin ölkələrə, müəssisələrə, mədəniyyətlərə və əsasən də gündəlik həyatımızı necə yenidən formalaşdırdığını araşdırmaqdır. Bu jurnal haqqında bəhs edilən sahələrdə irəlidə gedən mütəxəssis kimi jurnalistlər, mütəfəkkirlər və onlar arasında ən mühüm beynəlxalq proseslərin və gündəlik hadisələrin gedişini təhlil etmək üçün ideoloji və siyasi məsələlər xaricində əlaqələr yaradır.

İran aparılmış beynəlxalq müşahidələr baxımından 68-ci yerdə (2005), müdafiə layihələrinin maliyyə iştirakçısı olmaq baxımından 56-cı yerdə və fərdlərin göndərilməsi baxımından 60-cı yerdə (2005), Beynəlxalq təşkilatlarda üzvlük baxımından 66-cı yerdə (2007), turistlərin gəlməsi baxımından statistikaya əsasən, 54-cü yerdə (2005), adambaşına beynəlxalq danışıqlara görə 66-cı yerdə (2005), internet istifadəçilərinin sayı baxımından 72 ölkə arasında 25-ci yerdə yerləşir (2006).

İnternetə nəzarət və məhdudiyyətlər qoyulması da İranın texnoloji əlaqələr baxımından aşağı sıralarda yer almasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə İran 63-cü sırada yer almışdır (2005). İnternet istifadəçiləri baxımından da İran 58-ci sırada dayanır (2006). Həmçinin, İranın adambaşına təhlükəsiz internet serverləri də aşağı olub, 72 dünya ölkəsi arasında 63-cü yerdə dayanır.

Hirtiç müəssisəsi 2010-cu ildə iqtisadiyyatın azadlığı ilə bağlı son məlumatını nəşr etdirmiş və burada dünyanın 141 ölkəsini müqayisə etmişdir. Göstəricini hesablamaq üçün əldə

olan məlumatlar 2008-ci ilə addır. 2008-ci il bölgüsündə Honq Konq və Sinqapur əvvəldə olduğu kimi, iki üstün ölkədir. Yeni Zelandiya, İsveç, Çili, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Mavrikiya və İngiltərə ardıcıl olaraq üçüncü-onuncu yerləri tuturlar. Dünyanın digər böyük iqtisadiyyatları da bu şəkildədir: Almaniya (24), Yaponiya (24), Fransa (35), Cənubi Koreya (37), İspaniya (39), İtaliya (66), Meksika (69), Çin (82), Rusiya (84), Hindistan (87) və Braziliya (102). Son on ölkə isə bunlardır: Əlcəzayir, Konqo Respublikası, Brundi, Qvineya-Bisau, Mərkəzi Afrika Respublikası, Venesuela, Anqola, Myanmar, Konqo Demokratik Respublikası və Zimbabvedir. İran 2008-ci ildə dünyada 1207-ci yeri tuturdu.

Hirtiş müəssisəsinin 2011-cu ildə apardığı və dünyanın 183 ölkəsinin müqayisə edildiyi son bölgüsündə Honq Konq və Sinqapur dünyanın ən azad iqtisadiyyatına malik ölkələrdir. Avstraliya, Yeni Zelandiya, İsveçrə, Kanada, İrlandiya, Danimarka, ABŞ və Bəhreyn ardıcıl olaraq üçüncü və onuncu yerləri tuturlar. Dünyanın digər böyük iqtisadiyyatlarının mövqeyi belədir: İngiltərə (16), Almaniya (23), Yaponiya (20), Fransa (64), Cənubi Koreya (35), İspaniya (31), İtaliya (87), Meksika (48), Rusiya (143), Hindistan (124) və Braziliya (113).

Sonuncu dövlətlər isə Myanmar, Venesuela, Eritre, Kuba və Zimbabvedir. İran 2011-ci ildə dünyada 171-ci yerdə dayanırdı. İran 2006-cı ildən 2008-ci ilə qədər 157 ölkə arasında ardıcıl olaraq 156, 150, 151-ci yerlərdə dayanırdı. Həmçinin son illərdə İran Orta Şərq və Şimali Afrika (MENA) regiondakı 17 ölkə arasında 16-cı yerdə dururdu.

2010-cu ildə qonşu ölkələr və fars körfəzi sahili ölkələri arasında İranın iqtisadi azadlıq vəziyyəti: Hirtiş Əfqanıstan və İraqa bağlı məlumatlara malik olmadığından bu iki ölkənin iqtisadi azadlıq göstəricisini bəyan etməmişdir. Tədqiq edilən qrupda Bəhreynin vəziyyəti 76 imtiyazla digər ölkələrdən daha yaxşıdır. İran bu on ikili bölgüdə on birinci yerdə dayanır. İstiqlaliyyətini yenidən əldə etmiş Türkmənistan yeganə ən qapalı ölkədir. Ümumiyyətlə, İran qonşu ölkələr və Fars körfəzi ölkələri ilə birlikdə beş göstəriciyə - investisiya qoyuluşu azadlığı, maliyyə təminatı azadlığı, mülkiyyət hüququ, maliyyə

pozuntularından azadlıq və işçi qüvvəsinin azadlığına diqqət göstərməli və bunları yaxşılaşdırmalıdır.

Cədvəldə verilən üç məşhur göstəricinin miqdarlarına uyğun olaraq İran ən qapalı iqtisadiyyat malik ölkələrdən biri olmaqla qloballaşma prosesindən təxminən kənarda qalmış və dünya ölkələrinin sırasında ən son yerdə durur və yalnız Şimali Koreya, Liviya, Zimbabve və qəbildən olan digər ölkələrin vəziyyəti İrandan daha pis olmuşdur.

7. İran İslam Respublikasının dünya iqtisadiyyatına integrasiya üzrə dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi.

Həm təcrübi, həm də nəzəri araşdırmalar həmişə dövlətin iqtisadi inkişafda təyinedici rol oynadığını göstərmişdir. Tarixi baxımdan müasir dövlət əsasən sənaye inqilabı və kapitalizmin yaranmasının nəticəsi olaraq formalaşmış və öz növbəsində kapitalizm quruluşunun formalaşması və çiçəklənməsində mühüm rol oynamışdır. Müasir dövlət bütöv və mərkəzləşmiş bir siyasi struktur yaratmaqla qanun və dövlətin möhkəmlənməsi, qanunun qeyri-şəxsiliyi və ona tabe olmaq, mərkəzi və kompiten bürokratiyanın yaradılması, milli birlik, müştərək dil və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, standartlar və qanunların eyniləşdirilməsi, əhatəli milli bazarların yaradılması, hüquq siteminin yaradılması və qanunlar çərçivəsində bazar fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, bazar fəaliyyətləri üçün lazım olan qurum və strukturların yaradılması, bazar fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsi, investisiya qoyuluşu üçün təhlükəsiz və sabit bir mühitin yaradılması müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafında həyati rol oynayır.

Dövlətin iqtisadi məsələlərə müdaxiləsi dövlətin nəzarət edilməsi mümkün olmayan böyüməsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçün aydın strateji əsaslara əsaslandığı zaman müvəffəqiyyətli və münasib olacaq, dövlətin işlərə müdaxiləsinin xoşagəlməz nəticələrini minimuma endirəcəkdir. Bu məqsədlə dövlət qurumunun nizam-intizama nəzarət və onu qoruyub saxlamaq üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin düzgün planlaşdırılmalı və təsirli mexanizmlərdən istifadə edilməlidir.

Son 50 ildə baş verən texnoloji və siyasi dəyişikliklər dünyanın yeni mərhələyə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bunun

ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri zaman və məkan fasilələrinin azalması və dünya iqtisadi, ictimai və siyasi quruluşlarının getdikcə artan integrasiyası, istehsal və istehlakın sürətlə artmasıdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində istehsal, bölüşdürülmə və istehlak prosesləri pozulmuş, iqtisadi və siyasi strukturlar, eləcə də ictimai münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Qloballaşma bəşəriyyətin iqtisadi, siyasi və ictimai inkişafı üçün misilsiz imkanlar yaratmışdır və bütün dünyada geniş miqyasda yayılmış yoxsulluğun qarşısını ala bilər, qloballaşma fəaliyyətləri ilə bağlı qərarların əhatə dairəsini transmilli şirkətlər və qüdrətli ölkələr səviyəsindən daha yüksəyə qaldıra və dünya bəşəriyyətinin təsirli və demokratik şəkildə əlaqədar qərarlar alınmasında payı olmasına imkan yarada bilər. Bu sırada adətən, fəvqəlmilli xarakter daşıyan strukturlar şəklində olan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların daha da böyüməsinə səbəb ola bilər.

Son otuz ildə transmilli şirkətlər progressiv bir şəkildə artmaqdadır. UNCTAD-ın məlumatlarına görə, hazırda 65 min iri milli ana şirkət mövcuddur ki, bunlar məcmu olaraq 850 min əlaqəli xarici şirkətə nəzarət edir. Dünya ixracatının üçdə ikisindən çoxu bu şirkətlər tərəfindən həyat keçirilir və bunun da nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük bir hissəsi 100 böyük transmilli şirkətə məxsusdur. Bu 100 şirkətin satışdan olan gəliri ÜDM istehsalının 50 %-dən çoxunu təşkil edir. Bundan başqa, bu şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən ixracatın 50 %-dən çoxu şirkətlərdaxili mübadilələrdən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, bu mübadilələr transmilli şirkətlər daxilində və onların tərkib hissəsi olan şirkətlər arasında aparılmışdır.

8. İran iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri.

Dünya iqtisadi sisteminə qoşulmaq əsasən ticarət və maliyyə bazarlarının sərbəstləşdirilməsi və özəlləşdirmə üçün geniş proqramların həyata keçirilməsi ilə eyni zamanda baş verir. Bu proqramların həyata keçirilməsi əsasən cəmiyyətin, xüsusilə də cəmiyyətin aztəminatlı təbəqəsinin çiyinə ağır ictimai və iqtisadi xərclər qoyur. Bu prosesin düzgün idarə edilməsi və əhəlinin aşağı təbəqəsi tərəfindən himayə olunma məsuliyyəti əsasən

dövlətin üzərinə düşür. Rusiyanın iqtisadi islahatlar təcrübəsi göstərir ki, islahatın düzgün idarə edilməməsi onu cəmiyyətə zorla qəbul etdirə bilər və nəticədə qloballaşma prosesi milli iqtisadiyyatı ticarət və maliyyə bazarlarının sərbəstləşməsi, texnoloji dəyişikliklər və beynəlxalq rəqabətin güclənməsi kimi daha böyük risklərlə qarşı-qarşıya qoya bilər ki, bu da dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsindəki rolunun zəifləməsinə deyil, güclənməsinə səbəb olacaqdır.

Dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətində olmayan sənaye fəaliyyətlərlə məşğul olan insanlar və ölkələr qloballaşma prosesi qarşısında olduqca davamsızdır. Dövlət subsidiyaları və tariflərinin himəyəsi altında olan sənayelər kiçik və orta sənayelər olub, azad ticarətin tələblərinə cavab verə bilməyəcək qədər məhduddur. İdxalat məhsulları ilə rəqabət edə biləcək kənd təsərrüfatı məhsulları və malları istehsal edənlər ixtisaslı deyil, ənənəvi istehsal üsulu və iqtisadi-ictimai münasibələrə əsaslanırlar ki, bu da onları qloballaşma prosesi qarşısında olduqca gücsüz bir vəziyyətə salır.

Hazırkı mərhələdə hədsiz çoxsaylı imkanları əldən vermiş İran iqtisadiyyatında sistemli və iqtisadi sistemin strateji məqsədlərinə uyğun olan, gerçək bir şəkildə tərifi verilmiş və mötəbər elmi nəzəriyyələrə əsaslanan düşünülmüş bir çərçivənin olması zəruridir. Son iyirmi il ərzində nəzərdə tutulmuş və bəyan edilmiş bütün ideal məqsədlərə çatmaq üçün dövlət rəhbərlərinin bu problemə xüsusi diqqət göstərməsi lazımdır. Lakin, bu təbii proseslərdən qaçmaq mümkün deyil. Digər məqsədlər daha sonrakı mərhələlərə keçirilə bilər. Məsələn, hazırkı mərhələdə dövlətin strateji məqsədi yaradıcı məşğulluqdur. Bu sahədə özəl sektorun fəaliyyətləri üçün dövlət rəhbərləri tərəfindən elan edilmiş bəlli proseslər mütənasib olmayan qaydalar, o cümlədən, valyuta məzənnəsinin yuxarı həddə saxlanması şəraitində gözlənilən nəticəni verməyəcəkdir.

9. İranın xarici investisiyaların cəlb edilməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsi.

İran iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, mövcud prosesin davam etdirilməsi bazar

qaydalarının hakimiyyəti və özəl sektor üçün etibarlı fəaliyyət sahələri yaradılmadan mümkün olmayacaqdır. Bu hədəfin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi cəmiyyətdə aparılan islahatlarla bağlı etimad yaratmaq və onların qarşısında aydın ümidlər açmaq lazımdır. Bu məsələ ilə bağlı əsas cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, İranda iqtisadi islahatlar sırf olaraq azad bazarın roluna əsaslanmaqla həyata keçirilə bilmir. Bazara əsaslanmaq prinsipi münasib iqtisadi şəraitdə və ictimai əsasları hakim mövqe tutduqdan, bərabər şərait və imkanlar yaradıldıqdan sonra prinsir sayılır.

İqtisadi və kapital təhlükəsizliyi elə bir vəziyyətdir ki, burada istehsal vahidləri mühit təhlükəsizliyi ilə bağlı heç bir narahatlıq keçirmədən uzunmüddətli proqramlar hazırlaya bilərlər. Başqa sözlə desək, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi investisiya qoyuluşu və iqtisadi fəaliyyətlər çərçivəsində işin başlanğıcından istifadəyə verilməyə və sonuna qədər hər hansı xarici tərəddüdlər və narahatlıqları önləyən hüquqi, ictimai və siyasi bir mühit yaradılmasından ibarətdir. İnvestisiya qoyuluşu nizamnamə kapitalı və sərmayənin gətirdiyi gəlirin təhlükəyə düşməyəcəyi, vəsaitlərin dövlət tərəfindən müsadirə edilməyəcəyi, qanunların pozulmayacağı, göstərişlər verilməyəcəyi, məhdudlaşdırıcı yeni-yeni siyasətlər həyata keçirilməyəcəyi, mühit böhranları olmayacağı, qiymətlərin dəyişməyəcəyi, pul və maliyyə siyasətlərinin, vergilərin, rüsumların, tariflərin dəyişməyəcəyi, dövlətin bazara müdaxilə etməyəcəyi və istehsal xərclərinin artmayacağı bir şəraitdə baş verir.

Xarici investorlar üçün kapitalın azad şəkildə öz vətəninə transformasiyası edə bilməsi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Son illərdə iqtisadi mühitin yaxşılaşması və iqtisadi sabitlik, son olaraq da ölkənin risk dərəcəsinin azalması xarici investorların gəlməsi və onların kapitallarının cəlb edilməsini asanlaşdırmışdır. Lakin, bununla yanaşı onun sürəti artmalı və əhatə dairəsi də genişlənməlidir.

Transmilli kapitalın daha çox cəlb edilməsində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün dövlət və ümumi sektorların

iqtisadi və infrastruktur investisiyalarının qoyulması gedişi və üsulunun yenidən nəzərdən keçirilməsi və dəyişdirilməsi, son olaraq da ətraf aləmlə uzlaşma üsuluna yenidən baxılması zəruridir.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri aşağıdakı elmi əsərlərdə çap olunmuşdur:

1. Ə.Ə. Xakpur Moqaddam. “İqtisadi qloballaşmanın əsas zəminləri, səbəbləri və təzahür formaları”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər №3, 2010, 88 səh.

2. Ə.Ə. Xakpur Moqaddam. “Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qloballaşmada rolu”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər №4, 2010, 80 səh.

3. Ə.Ə. Xakpur Moqaddam. “İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya dövriyyəsi (İrana qısaca nəzər salmaqla)”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər №3, 2011, 110 səh.

4. А.А.Хакпур Могаддам. Вопросы регулирования инвестиционной деятельности в современных условиях глобализации. Ж-ль. Предпринимательство. №4, 2011, 102 səh.

5. Ə.Ə. Xakpur Moqaddam. “Müasir şəraitdə qloballaşma proseslərinin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər №4, 2011.

6. Ə. Ə. Xakpur Moqaddam. “İranın Frizer (EFW) və Hirtiç (EFİ) göstəricilərinə görə iqtisadi azadlığı”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Xəbərlər №4, 2012.

7. Ə.Ə. Xakpur Moqaddam. “İranda xarici investisiyaların cəəlb edilməsində dövlətin rolunun artırılması istiqamətləri”. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Sumqayıt Dövlət Universiteti. İnnovasiya yönümlü inkişafın sosial-iqtisadi problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. 2012.

8. Ə.Ə.Xakpur Moqaddam. “Müasir mərhələdə qloballaşma prosesində texnoloji dəyişikliklərin rolu”. AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. 2012, 471 səh.

9.

ХАКПОУР МОГАДДАМ АМИР АБУЛЬФАЗЛЬ
Основные направления экономического развития Исламской
Республики Иран в условиях глобализации.

Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, девяти параграфов, заключения, предложений и списка использованной литературы.

Во введении автор обосновывает актуальность темы, выявляет степень изученности проблемы, определяет объект, предмет, цели и задачи, научную новизну и теоретико-практическое значение исследования.

В первой главе, которая называется **"Теоретико-методологические основы тенденций глобализации в национальной экономике"**, рассмотрены суть, основные причины и формы проявления экономической глобализации, определено влияние процессов глобализации на национальную экономику в современных условиях, рассмотрены теоретические основы связей внешней торговли, инвестиций и технологий с развитием и ростом экономики.

Вторая глава диссертационной работы называется **"Анализ внешнеэкономических отношений Исламской Республики Иран и оценка существующего положения"**. В ней представлен анализ факторов, определяющих влияние глобализации на развитие Иранской национальной экономики, рассмотрено положение экономических отношений Ирана с основными странами-партнерами и дана оценка с точки зрения современных требований.

В третьей главе – **"Направления усиления конкурентоспособности экономики Исламской Республики Иран в условиях глобализации"** – рассмотрены проблемы усовершенствования государственной политики по интеграции Ирана в мировую экономику, даны основные направления повышения способности конкурирования экономики, отмечается усиление роли государства в этом процессе.

В заключении, в контексте выводов, сделанных в ходе исследования, выдвинуты предложения, имеющие важное методологическое и практическое значение.

Amir Khakpour Moghaddam

Main Directions of Economical Development of the Islamic Republic of Iran in Conditions of Globalization

Resume

The dissertation work consists of introduction, three chapters, nine paragraphs, a conclusion and an offer and references.

The introduction is dedicated to substantiation of topicality of the topic, the level of study of the problem, the object, subject, purpose, duties, scientific innovation and theoretical-practical importance of the research work.

Named **“Theoretical-Methodological Basics of Globalization Trends in the National Economy”**, the first chapter of the dissertation reveals essence, reasons and appearance forms of economical globalization, defines the influence of globalization processes on national economies and presents theoretical basics of their relations with foreign trade, economical growth, technological development and investments.

Second chapter of the research work – **“Analysis of Foreign Economical Relations of the Islamic Republic of Iran and assessment of the current situation”** presents analysis of factors defining influence of globalization on development of national economy of Iran, state of economical relations of Iran with main partner countries and assessment in terms of modern requirements.

The third chapter of the dissertation is named **“Amplification Directions of Economical Competitiveness of the IRI in Terms of Globalization”**. It presents improvement of state policy on integration of Iran into global economy, amplification directions of economical competitiveness and the role of the state in this process.

The conclusion includes important methodological and practical derivations and offers.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ХАКПОУР МОГАДДАМ АМИР АБУЛЬФАЗЛЬ оглы

**Основные направления экономического
развития Исламской Республики Иран в
условиях глобализации**

5307.01- Экономическая теория

5310.01 – Мировая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по экономике**

БАКУ – 2013